Jan van den Broek

Een inspirerende vergissing

In de vorige aflevering van 'Stad en Lande' betoogde Reina de Lange dat – anders dan tot dusver werd aangenomen – reeds in 1321 het besluit is genomen om de Hunze via de stad Groningen om te leiden.[1] Voor haar verhaal baseerde ze zich op akten uit 1321 en 1322.[2] Ik denk dat hier sprake is van een vergissing.

Bij het doorkijken van het laatste nummer van *Stad en Lande* viel mijn oog op een kaartje dat, ofschoon enigszins gewijzigd, kennelijk was overgenomen uit mijn *Groningen, een stad apart*'.[3] Het bleek te behoren bij het door Reina de Lange geschreven artikel 'De omleiding van de Hunze'. Daarin gaat het om een waterstaatkundige ingreep in het eerste kwart van de 14e eeuw.

In een streek als Groningerland, waar het water voor de ontwikkeling van het landschap en de politieke verhoudingen zo'n belangrijke rol heeft gespeeld, is elke poging om helderheid te krijgen in de ingewikkelde en vaak duistere waterstaatsgeschiedenis toe te juichen. In haar artikel heeft mevrouw De Lange het aangedurfd een oorkonde te behandelen die geldt als een van de meest raadselachtige uit de Groninger waterstaatsgeschiedenis. Het is dan ook geen wonder dat vele specialisten op dit terrein zich het hoofd gebroken hebben over de interpretatie ervan.[4] De moed van auteur verdient dus alle lof. Dat geldt trouwens ook voor de redactie, die bereid is geweest om zo'n moeilijk onderwerp in haar tijdschrift aan een breed publiek voor te leggen.

In *Groningen, een stad apart* heb ik aandacht besteed aan de politieke en waterstaatkundige ontwikkelingen in Groningerland, in het bijzonder aan die in het middeleeuwse Gorecht.[5] In dat verband heb ik ook verwezen naar de door Reina de Lange gebruikte teksten. In mijn boek heb ik die stukken alleen genoemd om te laten zien dat de stad Groningen in het eerste kwart van de 14e eeuw nog geen dominante positie innam ten opzichte van de Ommelander landschappen Hunsingo en Fivelgo, en dat de leden van de prefectenfamilie, als vertegenwoordigers van de bisschop van Utrecht, zich in die tijd de wettige gezagsdragers van Drenterwolde konden noemen.[6]

---

1 Reina de Lange, 'De omleiding van de Hunze', in: *Stad en Lande* jrg. 18 nr. 4 (2009) 34-37.

2 Groninger Archieven (GrA) 2100-63 (*Oorkondenboek van Groningen en Drente* I, nrs. 272 en 273).

3 Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* Groninger Historische Reeks 35 (Assen 2007), 284.

4 Een keuze: D. Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap dl. 61 (1944) 329-356, 429-455; D. Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling van de omgeving der stad Groningen', in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap 1950, 4-19; J. Kooper, Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen (Groningen 1939), 122; J. Loonstra, G.Overdiep e.a., Tien eeuwen Hunze; renaissance van een oerstroomdal (Groningen 1997), 68-69; S.P. Rietema, 'Het Aduarderdiep en de Aduarderzijl', in: GVA 1924, 108-120; B.W. Siemens, 'Tie - geen Boterdiep', Cultureel Maandblad Groningen 1967, 65-71.

5 Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 205-398.

6 Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 51 en 310.

Weliswaar hadden de stedelingen zich – met de medewerking van de Ommelanders, dat wel – halverwege de 13e eeuw ontdaan van de directe invloed van de prefecten en hun helpers, maar dit had alleen effect gehad voor de stad zelf en de 'stadstafel', de landerijen direct rond de stad. De prefecten bleven – namens de bisschop – het gezag houden over Go en Wold, de oude benaming van het Gorecht. Met Go worden de dorpen op de Hondsrug, van Helpman tot en Noordlaren, bedoeld. Wold, ook wel Drenterwolde genoemd, omvatte de dorpen Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek, Kropswolde en Wolfsbarge. Ook het gebied ten westen van de Hondsrug (Neerwolde en Lieuwerderwolde) heeft geheel of gedeeltelijk deel uitgemaakt van het rechtsgebied van de prefecten. Ten slotte hoorde ook nog het landje Selwerd, in het uiterste noorden van het Sticht Utrecht, bij de prefectuur.

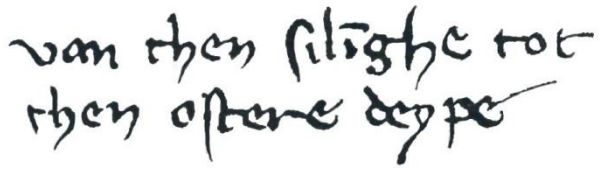

'Van then silinghe tot then ostere deype'.
Aantekening op de rug van de oorkonde van 1321-1322
(GrA 2100-63)

Aan de waterstaatkundige inhoud van de oorkonden van 1321 en 1322 kon ik in mijn boek voorbijgaan, omdat ik in de veronderstelling verkeerde dat ze over een kwestie gingen *buiten* de grenzen van het Gorecht, destijds mijn voornaamste aandachtsgebied. Dat kwam mij erg goed uit, want de inhoud van de teksten is, zoals gezegd, niet zo duidelijk als je zou wensen.

Oosterdiep

Reina de Lange identificeert de in de tekst van de oorkonde van 1321 niet met name genoemde rivier (*amnis*) als de Hunze. Ik ben het op dit punt graag met haar eens. Het feit dat de Ommelander landschappen Hunsingo en Fivelgo en de stad Groningen de overeenkomst hebben gesloten en dat ook Drenterwolde daarbij betrokken was, wijst erop dat het zeker niet om de (Drentse) A kan gaan. Dat zou men even kunnen denken wanneer men afgaat op de vertaling die in 1525 is gemaakt door Herman Elderwolt, de toenmalige pastoor van de Akerk. Deze vertaalde het Latijnse woord *amnis* met A.[7]

Overigens roept de betrokkenheid van Fivelgo wel vragen op. Dit landschap grenst als enige van de genoemde partijen niet aan de Hunze. Voor zover ik weet heeft deze rivier nooit een rol gespeeld in de afwatering van dat gebied. In omgekeerde richting is er ooit wel

[7] GrA 2041-1473. Deze interpretatie is overgenomen door degene die een aantekening maakte op de rug van de oorkonde. Hij geeft daarin aan dat het stuk een 'watertocht in de Ae' betreft.

samenhang geweest tussen het stroomgebied van de Hunze en Fivelgo, maar de Borg(sloot) ten oosten van de nederzettingen van Drenterwolde is juist aangelegd om te verhinderen dat water uit het stroomgebied van de Hunze het laaggelegen Duurswold en Vierendeel (allebei onderdelen van Fivelgo) kon binnenkomen. De vraag dient daarom gesteld te worden hoe het komt dat de rechters van Fivelgo betrokken zijn geweest bij een overeenkomst die betrekking heeft op de Hunze. In 'De omleiding van de Hunze' wordt die vraag niet gesteld, maar ik kom er in het vervolg van dit artikel op terug.

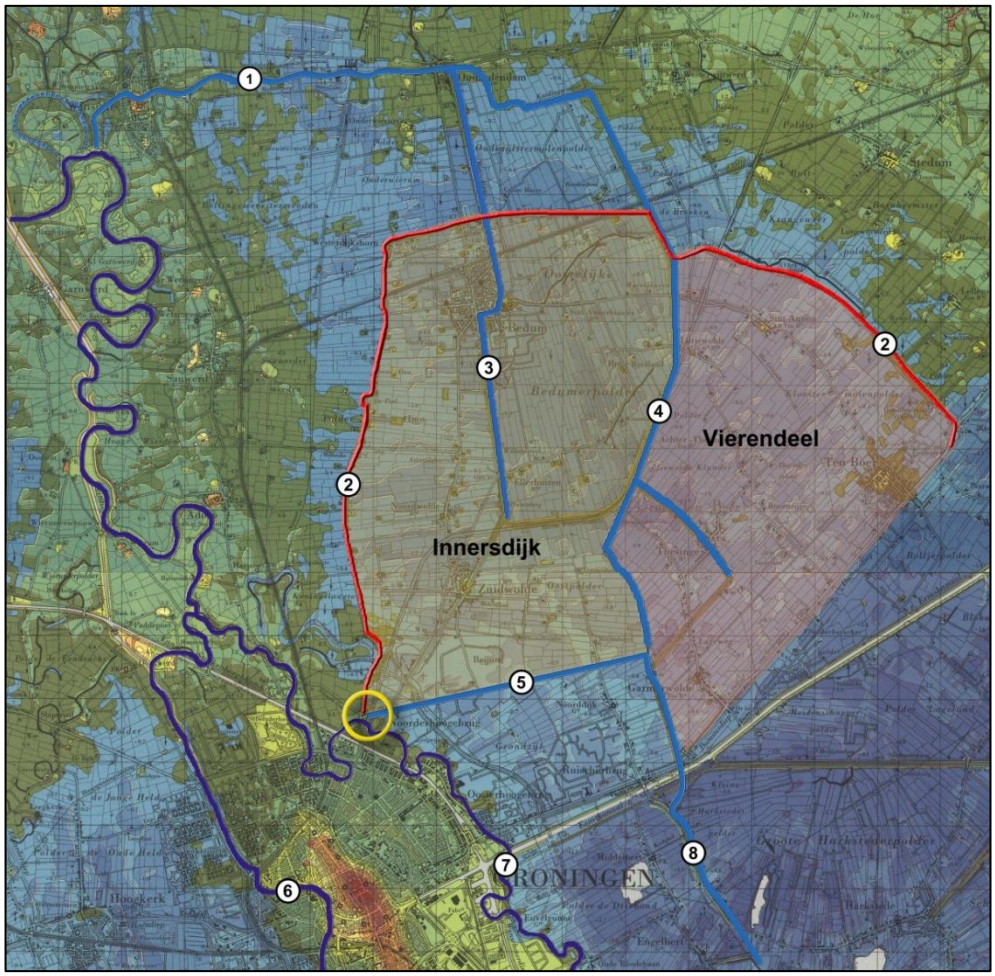

Vereenvoudigde weergave van de waterstaatkundige situatie in het Woldland in de veertiende eeuw

Voor het maken van dit kaartje is gebruik gemaakt van de 'Hoogtelijnenkaart van de provincie Groningen', die in 1988 door de Provinciale Planologische Dienst van Groningen is gepubliceerd (GrA 1536-1608 en 1611).

Legenda: 1. Delf of Winsumerdiep, 2. Wolddijk, 3. Boterdiep, 4. Kardingermaar met Zuidwending en Geweide, 5. Beijumer Zuidwending, 6. Drentse A of Westerdiep, 7. Hunze of Oosterdiep, 8. Borgsloot

De gele cirkel geeft de plaats aan van de Sint Walfridusbrug bij het latere Noorderhoogebrug.

Overigens laat de notitie op de rug van de oorspronkelijke oorkonde geen twijfel toe over de identiteit van de *amnis*. Daar staat, geschreven door een 14e of vroeg 15e eeuwse hand: *'van then silinghe tot then ostere deype'* ('over de zijltocht naar het Oosterdiep'). In het middeleeuwse Groningen was de Drentse A/Reitdiep het 'Westerdiep' of 'Groningerdiep', de Hunze het 'Oosterdiep'.

Gek

Moeilijker is het om vast te stellen wat de oorkondetekst bedoelt met de *aqueductus* die gegraven mocht worden. Letterlijk betekent dit Latijnse woord 'waterleiding'. We lezen verder dat er *fores* ('deuren') in zullen worden gebouwd die gesloten kunnen worden. Het gaat dus niet alleen om het graven van een simpele watergang, maar om het maken van een *'silinghe'*. Dat wil zeggen: een watergang met één of meer zijlen (een 'zijltocht' dus). Maar waar moest die nieuwe zijltocht lopen?

Terecht probeert de auteur dit te achterhalen door zich af te vragen wie de belanghebbenden van de onderneming kunnen zijn geweest. Met haar antwoord kan ik het echter niet eens zijn.

Volgens de schrijfster 'blijkt uit de tekst duidelijk, wie zeggenschap heeft over het water in deze tocht. Dat zijn de partijen aan wie het water toebehoort, te weten Drenterwolde en de stad Groningen.' Tot mijn verrassing vond ik in de tekst van de originele oorkonden geen enkele aanwijzing die deze opvatting ondersteunt.

Mijns inziens wijst de tekst in een andere, zelfs tegengestelde richting. In de eerste plaats is daar het feit dat de partijen die in 1321 een overeenkomst sloten en hun afspraak in een oorkonde vastlegden, de belanghebbenden of initiatiefnemers niet met name noemden. De rechters van Hunsingo en Fivelgo en de raadsheren van Groningen duidden die belanghebbenden niet aan met 'wij' of 'sommigen van ons', maar door een formulering in de derde persoon meervoud: *illi quorum interest* of *fundatores* ('zij in wier belang het is' of 'de bouwers'). Dat doet op zijn minst vermoeden dat hiermee anderen zijn bedoeld dan de verdragspartijen zelf of één daarvan.

In de tweede plaats worden Groningen en Drenterwolde juist genoemd als degenen die beschermd moeten worden tegen de negatieve gevolgen die de realisatie van de geplande watergang-met-zijl zou kunnen hebben. Zo wordt beloofd dat de 'derde eb' exclusief voor de Groningers en Drenterwolders zal zijn. Dat betekent: van elke drie keren dat het laagwater is zullen éénmaal de deuren van de nieuwe watergang worden gesloten. Degenen die belang hebben bij de nieuwe zijltocht zullen bij twee opeenvolgende ebben hun water mogen spuien, maar moeten gedurende het daaropvolgende laagwater de deuren sluiten. Bij elke derde eb zou dus de situatie worden hersteld die er altijd was geweest. Dan zouden alleen de Groningers en Drenterwolders hun water op de rivier mogen lozen. Met deze bepaling wilde men blijkbaar voorkomen dat de afwatering van Groningen en Drenterwolde in gevaar zou komen door het vele water dat de nieuwe zijltocht op de Hunze zou brengen.

Maar dit is niet alles. Mocht de rivier door de geplande ingreep 'verloren gaan' (dat wil zeggen: wanneer ze door de nieuwe zijltocht niet goed meer zou functioneren als waterafvoer), dan mogen de Groningers in het uiterste geval zelfs eenzijdig overgaan tot het stoppen van de nieuwe watergang.

Het wil er bij mij niet in dat de rechters van Hunsingo en Fivelgo bereid zijn geweest de Groningers te vrijwaren voor schade die de Groningers *zelf* zouden veroorzaken. Zo gek kunnen ze niet geweest zijn. Het zijn dus zeker *niet* de Groningers of Drenterwolders, maar *anderen* geweest, die het plan voor de nieuwe zijltocht hebben bedacht. Met de realisatie ervan wilden de Groningers pas akkoord gaan nadat ze voor zichzelf en de Drenterwolders de garantie hadden gekregen dat ze daardoor geen schade zouden lijden.

Wanneer de zijltocht van de oorkonden uit 1321 en 1322 niet door of in het belang van de Groningers is aangelegd, valt de basis weg onder het idee dat het hier gaat om de omlegging van de Hunze, die door anderen zo'n 75 jaar later wordt gedateerd.

Prefecten

De manier waarop Reina de Lange het woord *prefectus* interpreteert heeft het perspectief bepaald van waaruit zij de vraag beantwoordt wie de partij was die het meest belang had bij de waterstaatkundige ingreep in kwestie. In de samenvatting van de oorkondetekst bij haar artikel en ook in het stuk zelf vertaalt ze dit woord met 'burgemeester'. We weten niet zo heel veel over de bestuurlijke organisatie van de stad Groningen in de middeleeuwen, maar als we ergens zeker van kunnen zijn, dan is het wel dat de burgemeesters[8] – namens de burgers van Groningen – hun gezag uitoefenden binnen de stad en de stadstafel, en dat de prefecten dat – namens de bisschop van Utrecht – deden in het overige deel van de prefectuur.

Geheel in overeenstemming daarmee luidt de aanhef van de oorkonde van 1322 aldus: 'Wij, de prefecten Egbert Adolfs en Egbert Godekens, en schout Otto Buninc verklaren dat Hunsingo, Fivelgo en Groningen een overeenkomst hebben gesloten "met de mensen van Drenterwolde, onze jurisdictie".' Met andere woorden: 'Wij, de prefecten, zijn de baas in Drenterwolde.' In 'De omleiding van de Hunze' lezen we echter: 'Expliciet staat vermeld dat Drenterwolde onder de jurisdictie van Groningen valt. In feite heeft de stad Groningen het daar dus voor het zeggen.' Het zal duidelijk zijn: de interpretatie van het woord *prefectus* is hier van beslissende betekenis.

Misschien is de gelijkstelling prefect-burgemeester in de hand gewerkt door de eerder genoemde vertaling die pastoor Elderwolt in de 16e eeuw van de tekst van 1321 maakte. Hij gaf de woorden *prefectus in Groninge* weer met 'richter in Gronningen'. Elderwolt kon dat met goed recht doen, want de rechtstoel van Go en Wold (het Gorecht) stond inderdaad in de stad Groningen. Voor de inwoners van het Gorecht werd vanouds recht gesproken aan de voet van de Sint Maartenstoren. Enkele jaren voordat Elderwolt zijn vertaling maakte, was op die plaats een speciaal gebouwtje ten behoeve van dat gerecht neergezet (1509). Dit 'rechthuis', de latere Hoofdwacht, is bij de bevrijding van Groningen in april 1945 verwoest.

Overigens is er met de prefecten wel iets raars aan de hand. Ofschoon de nederzettingen van Drenterwolde te maken zouden kunnen krijgen met de gevolgen van de waterstaatkundige ingreep waarop de oorkonde van 1 augustus 1321 betrekking heeft, lijkt het alsof de prefecten, de wettige overheid dus van dat gebied, niet betrokken zijn geweest bij het tot stand komen van de overeenkomst. Naar de achtergrond daarvan kunnen we

[8] Toevallig dateert de eerste bron waarin burgemeesters als zodanig worden genoemd ('*burgimagistri*') juist uit het jaar 1322 (*Oorkondeboek van Groningen en Drente* I, nr. 274).

slechts gissen. Een half jaar later is de omissie echter hersteld: bij akte van 21 februari 1322 sloten de prefecten en de schulte zich als bevoegd gezag van Drenterwolde bij de overeenkomst aan.[9]

En dan nog een curieuze kleinigheid. Zowel in de vertaling van Herman Elderwolt als in een latere kopie van de oorspronkelijke Latijnse oorkonde wordt het begrip 'de derde eb' weergegeven als 'de harde ebbe'. We zien het ook in de vertaling bij het artikel van mevrouw De Lange. De schrijver van de oorspronkelijke Latijnse tekst heeft het over de *tercius decursus* ('de derde afloop') en voegt daar, bij wijze van verklaring, de Nederduitse vertaling aan toe: *'de dharde ebbe'*. In hedendaagse spelling is dat gewoon: de derde eb.

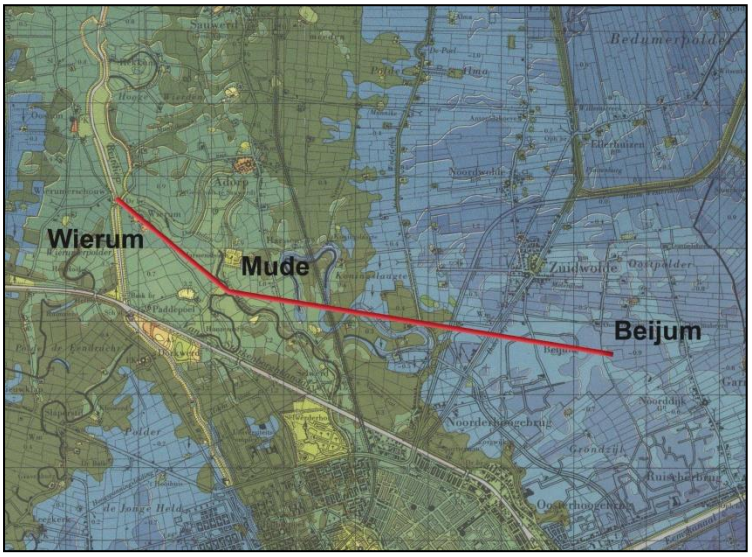

De hoogteverschillen ten noorden van de stad Groningen.

(Uitsnede uit de hoogtekaart van de PPD)

De kleuren waarmee de bodemhoogten op het detailkaartje zijn aangegeven, zijn ook gebruikt voor het diagram.

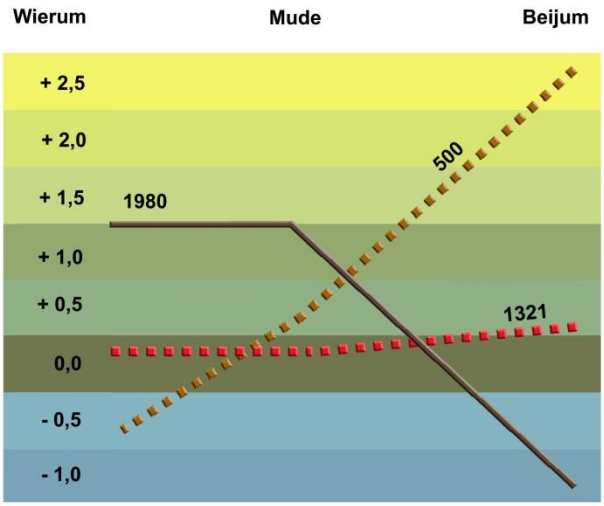

Diagram van de hoogten tussen Beijum en Wierum

Innersdijk (met Beijum) lag rond 1980 ongeveer 2 meter lager dan het dorpsgebied van Wierum. De hoogte van de wierde van Wierum is buiten beschouwing gelaten.

De situatie van 1980 is gemarkeerd met een bruine lijn. De andere lijnen, aangeduid met (de jaartallen) 500 en 1321, hebben geen absolute, maar slechts indicatieve betekenis, omdat we niet weten hoe de bodemhoogten

[9] Pas nadat de stad Groningen in 1392 de jurisdictie van Go en Wold had gepacht, kon het stadsbestuur zich enkele jaren lang beschouwen als het wettig gezag over Drenterwolde. Daarna, van 1405 tot 1460, was de bisschop weer de baas. In 1460 kreeg de stad het Gorecht in pand. Sindsdien was het gebied een zgn. 'stadsjurisdictie'.

in het verleden precies zijn geweest. We weten alleen, dat het Woldgebied omstreeks het jaar 500 na Chr. met een metersdikke laag veen was bedekt en dat dit in de eeuwen daarna ten gevolge van akkerbouw is verdwenen. In elk geval zal de ontwatering van het gebied rond 500 probleemloos zijn verlopen. De lichtbruine stippellijn laat zien dat het verval destijds zeer groot was.
In 1321 was de situatie ingrijpend veranderd. De bodem in het Woldland was toen al sterk gedaald terwijl het rivierbed van de Hunze als gevolg van opslibbing omhoog was gekomen. De rode stippellijn geeft aan dat er wel natuurlijke afwatering mogelijk was, maar dat het verval erg klein geweest moet zijn.

Wie en wat dan wel?

Ik moet de lezer nog meedelen wie de lieden kunnen zijn geweest die het plan hebben gehad om een zijltocht naar het Oosterdiep te maken.

Mijn antwoord op die vraag verklaart tevens waarom naast Hunsingo, Groningen en – een half jaar later – Drenterwolde, ook Fivelgo een van de verdragspartijen was. Mijn kijk op de zaak sluit aan bij de suggestie die Kooper in zijn *Waterstaatsverleden* heeft gedaan.[10] Hij oppert dat het hier moet zijn gegaan om een sluis waardoor water uit Innersdijk op de Hunze kon worden geloosd. Ik moet dat nader preciseren door te zeggen dat men met de geplande ingreep de afwatering heeft willen verbeteren van het door de Wolddijk omsloten laagland in het midden van Groningerland, of van een groot deel daarvan. Het bedoelde gebied valt uiteen in twee delen. Het westelijke, Innersdijk, behoort tot Hunsingo, het oostelijke, Vierendeel, valt onder Fivelgo (zie het kaartje op pagina 3).

Dit centrale Woldgebied heeft tegenwoordig wel wat weg van een diep bord. Maar dat is niet altijd zo geweest. Het Woldland is een oud veengebied waar de maaiveldhoogte in het verre verleden veel hoger was dan nu. Aan de west-, noord- en oostzijde werd rond 1200 de Wolddijk aangelegd om het dalende land tegen het water van de aangrenzende hogere kleilanden te beschermen. Aan de zuidzijde moesten de Borg en de Beijumer Zuidwending het Hunzewater buiten houden.

Ik vermoed dat de ingelanden van Innersdijk en Vierendeel zich in 1321 bij de leiding van de landschappen Hunsingo en Fivelgo hebben gemeld met het plan om hun overtollige eigen water op de Hunze te lozen in de buurt van de Sint Walfridusbrug (de latere Noorderhoogebrug). Die ingelanden zijn de belanghebbenden die in de oorkonde niet met name worden genoemd. Namens deze initiatiefnemers zijn de overheden van Fivelgo en Hunsingo in overleg gegaan met het stadsbestuur van Groningen. Dat was nodig, want de bouw van een uitwateringsluis in de rivier kon negatieve gevolgen hebben voor het functioneren van de Hunze als waterlossing voor zowel Groningen als Drenterwolde. Voor de stadshamrikken en de dorpen van 'Wold' was de Hunze destijds de enige stroom waarop ze hun water kwijt konden. Het overleg heeft geleid tot de overeenkomst van 1321 en de officiële toetreding van Drenterwolde in 1322.

[10] Kooper, *Waterstaatverleden*, 86 en 122.

Boterdiep en Oude Hunze (Selwerderdiepje) halverwege de 19e eeuw. Enigszins bewerkte uitsnede uit een kaart die in 1854 is getekend ten behoeve van de afsnijding van de scherpe bocht die het Boterdiep in Noorderhoogebrug maakte. Bron: RHC Groninger Archieven, Toegang 817 Archief Provinciale Waterstaat, inv. nr. 293.

En verder ...

Het is overigens de vraag of de zijltocht werkelijk is aangelegd en zo ja, hoe belangrijk ze voor de afwatering van Innersdijk en Vierendeel is geweest. In 1323 of daaromtrent moet het door de Wolddijk omsloten gebied zijn toegetreden tot het Winsumerzijlvest.[11] Dat wil zeggen dat op zijn minst een deel van het water van het bewuste gebied niet in zuidelijke richting, maar noordwaarts werd geloosd. Het liep via het Winsumerdiep westwaarts en stroomde bij de Winsumerzijl ten zuidwesten van Winsum in de Hunze uit.

In latere tijd werd het Winsumerdiep de enige route waarlangs het Woldgebied zijn water kon lozen. Dat kwam doordat de Hunze een allesbehalve goede waterlossing was. Op de hoogtekaart is goed te zien dat het riviergebied in de Paddepoel hoog is opgeslibd. Zolang er stroomafwaarts geen deugdelijke waterkering was, ging die opslibbing door en werd het hoe langer hoe moeilijker om overtollig water langs die kant kwijt te raken.

Het is dan ook geen wonder dat de dorpen van Drenterwolde en ook de stadshamrikken enkele tientallen jaren later andere oplossingen voor hun waterproblemen hebben gezocht

[11] *Oorkondeboek van Groningen en Drente* II, nr. 1230.

en gevonden. In 1370 kregen Middelbert en Engelbert toestemming om via het Scharmerzijlvest oostwaarts, richting Eems, af te wateren, in 1408 werd het de inwoners van Noorddijk toegestaan om noordwaarts, via Innersdijk en de Winsumerzijl te lozen, en de stadshamrikken mochten vanaf 1424 en 1434 hun water oostwaarts, via het Damsterdiep op de Eems spuien. Rond 1400 slaagde men erin om de Drentse A/Reitdiep vanaf Dorkwerd rechtstreeks naar Wierum te laten afstromen. Vanaf dat moment hoefde ook die rivier niet langer de hobbel van de hoog opgeslibde Paddepoel te nemen.[12]

Hoe de omleiding van de Hunze naar de stad (aanleg van het Schuitendiep) en het graven van de 'Nye Graft' door het Lot bij de Borgham – alles rond 1400 – in dit verhaal passen, is niet in een paar woorden uit te leggen. Ook voor een verdere bespreking van de moeilijk te interpreteren passages in de tekst van 1321 is hier jammer genoeg geen plaats.

Aan het einde van het gesprek dat ik met Reina en twee redactieleden van *Stad en Lande* had alvorens de laatste hand aan deze reactie te leggen, kwamen we tot de opgewekte conclusie dat ze met haar dappere poging om licht te brengen in een duistere kwestie in elk geval weer eens de aandacht heeft gevestigd op de waterstaatkundige geschiedenis van het centrale deel van Groningerland. De problemen die zich hier in de middeleeuwen hebben voorgedaan en de oplossingen die men daarvoor heeft gevonden, hebben het aanzien van het landschap in die streek voor altijd bepaald. Alle reden dus om ons best te doen om de nog resterende raadsels op te lossen.

Mijzelf heeft haar verhaal ertoe aangezet om nog eens goed naar de betreffende teksten te kijken. Inmiddels heb ik zelfs een idee uitgebroed dat wel eens de sleutel zou kunnen zijn ter verklaring van de duistere passages in de oorkonde van 1321. Ik zal het nader uitwerken en hoop mijn visie binnenkort ergens te kunnen publiceren.

Zo zie je maar weer dat een vergissing bron van inspiratie kan zijn.

---

[12] R.K. Driessen, *Monumenta Groningana*, 2, 268-271; Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 66, 180, 255, 265, 270, 313, 369 en 498; Jan van den Broek, 'Dokteren aan het Peizerdiep', in: *Hervonden stad* 2007, 69-80, in het bijzonder 79.